

İSÂ B. EBÂN'IN HANEFÎ USÛLÜNDEKİ YERİ VE HADİS-SÛNNET İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ* CONTRIBUTIONS BY ISA B. EBÂN TO HANAFI METHODOLOGY AND SOME OF HIS REMARKS ON HADITH-SUNNAH

Yunus YAZICI**

Öz

İsâ b. Ebân h. II. asrın sonları ile III. asrın başlarında Bağdat'ta yaşamıştır. Ehl-i hadis taraftarı iken İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ile tanışmasından sonra ehl-i rey ekolüne katıldı. Hanefî mezhebinin fıkıh usûlünün ortaya çıkmasında ve sistematik hale gelmesinde önemli ve öncü bir rol almıştır. Özellikle Hanefî mezhebinin haber teorisi onun görüşleri etrafında şekillenmiştir. Fikirleri, hem kendi mezhebinin fukahası hem de diğer mezhep âlimlerinin tartışma konusu olmuştur. Başta el-Cessâs olmak üzere, ed-Debûsî, es-Serahsî ve el-Pezdevî kendisinden pekçok nakilde bulunmuştur.

İsâ b. Ebân, usûl anlayışı ile Hanefî mezhebine rengini veren önemli âlimlerden birisidir. Bu nedenle onun Hadis-Sünnet anlayışının araştırılmaya değer olduğunu düşünerek bu çalışmayı yaptık. Bu çalışmada, İsâ b. Ebân'ın Hanefî fıkıh usûlünün oluşmasındaki etkisi ve bazı usûl konularındaki görüşlerine yer verildi. Özellikle haber ve haberin çeşitleri ile bunlarla ilgili hükümler ve amel etme şartları hakkında değerlendirmeler verildi. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulguların genel bir özeti sunuldu.

Anahtar Kelimeler: İsâ b. Ebân, Hanefî Usûlü, Sünnet, Hadis, Haber.

Abstract

İsâ b. Eban lived in Baghdad around the end of the 2nd century and the beginning of the 3rd century (Hijrah Calender). He was belonged to the Ahl al-Hadith (school of Hadith) but then affiliated with Ahl ar-ra'y (school of thought) after he met with Imam (leader) Muhammed b. Hasan el-Şeybani. He played an important and pioneer role in the emergence and systematization of the Hanafi fiqh method. The khabar (narrative) theory of the Hanafi madhhab particularly was shaped by his arguments. His ideas were the object of the issues both the scholars of his madhhab and others. Mainly Cessas, Debusi, Serahsi and Pezdevi referred him in many narratives.

Isa b. Eban is an important scholar who affected the Hanafi madhhab with his methodology. For this reason, we have decided to conduct this study, considering that his understanding of Hadith/Sunnah is worth investigating. In these study, Isa b. Eban's influence on the formation of the Hanafi madhhab and some of his arguments on the fiqh methodology were examined. Especially the khabar, types of the khabar and the related judgements and conditions of the amal (action) are evaluated. Finally, a general summary of the findings is presented in the conclusion section.

Keywords: İsâ b. Ebân, Hanafi Methodology, Sunnah, Hadith, Khabar.

GİRİŞ

Hanefî mezhebinin hadis usûlüne ilişkin görüşlerini Sufyan b. Sehtân'dan (Sehbân) sonra ilk defa ilmî olarak temellendiren ve ehl-i rey'in ehl-i hadis karşısında en önemli savunucularından olan, İmam eş-Şafî'ye bu konuda ilk karşı çıkan ve onunla fikrî tartışmalara giren İsâ b. Ebân hakkında günümüzde yeterli bilgiye sahibi olduğumuz söylenemez. Zira bu konuda son yıllarda yapılan çalışmalar bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar sınırlıdır.¹

Hicri ikinci asırda yaşamış, o dönemin önemli tartışmalarının içinde yer almış olan, rey ehlinin önemli simalarından olan İsâ b. Ebân'ın günümüzde fazla bilinmemesinin, o dönemi anlamak ve özellikle

* Bu makale, yazarın 2017 yılında tamamlamış olduğu, İsâ b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı, isimli doktora tezinin ilgili bölümünden özetlenerek hazırlanmıştır.

** Dr., Tevfik İleri Anadolu İmam Hatip Lesesi, Ankara, yunus_yaicı61@hotmail.com

1 İsâ b. Ebân hakkında yurt içinde ve yurt dışında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Özen, Şükrü, "İsâ b. Ebân" Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 2000; Bedir, Murteza, An Early Response to Shafi'i: Isa b. Aban On The Prophetic Report (Khabar)" Islamic Law and Society, IX:3, 2002; Fıkıh Mezhep ve Sünnet, (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, adlı eserin içeriğinde konu ile ilgili bölümler.; Özmen, Ramazan, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri İle İlgili Bazı Görüşleri" İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, XII, 2008; Boynukalın, Muhammet, "Neş'etu Usûli'l-Fıkıh'l-Hanefî ve Tatavvuru: Âraû İsâ b. Ebân el-Usûliyye ve Meda Te'siriha ale'l-Fikri'l-Usûli el-Hanefî", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2008/2); Günyüz, Mehmet Sadık, İsâ b. Ebân'ın Sünnet Anlayışı, Fatih Üniversitesi Sos. Bilim. Enst. İstanbul 2015; Bakırî, Ahmed Bakir Salih, el-Akvâlu'l-Usûliyye li'l-İmam İsâ b. Ebân, Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke, 1994; Buleyhîd, İsâ b. Muhammed b. Ali, İsâ b. Ebân ve Ârauhu'l-Usûliyye, Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye Külliyyetü'ş-Şeriâ, Riyad, 1994.

Hanefî fihhının özelliklerini kavrayabilmek için ciddi bir eksiklik olduğu düşüncesindeyiz. Bu nedenle çalışmamızda; günümüze eserlerinin ulaşmamış olması nedeni ile pek tanınmayan fakat el-Cessâs (ö. 370/981), ed-Debûsî (ö. 430/1039), el-Pezdevî (ö. 482/1089), es-Serahsî (ö. 483/1090) ve Ebû Huseyin el-Basrî (ö.436/1044) gibi pek çok sonraki dönem ulemasının eserlerinden istifade ettikleri ve sık sık eserlerine atıfta buldukları İsa b. Ebân'ın Hanefî Mezhebindeki yeri ve hadis-sünnet hakkındaki düşüncelerinin kısa bir özetini vermeye çalışacağız.

İsâ b. Ebân,² önceleri ashâbu'l-hadis saflarında yer alan ve Hanefî'lerin hadise muhâlefet ettiklerini düşünen birisiydi. Ancak, İmam Muhammed'in ilim meclisine katılıp onun öğrencisi olduktan sonra bu düşüncelerinden vazgeçmiştir. Bundan sonra İsâ b. Ebân, rey ekolü olarak bilinen ve hadislerin hukukî kıymetleri hakkında, sözcülüğünü İmam Şâfiî'nin yaptığı ashâbu'l-hadisten farklı düşünen, farklı bir metodolojiye sahip olan Hanefî mezhebinin hukuk düşüncesinin sistemleşmesinde te'lif ettiği eserleri ile önemli katkılar sağlamıştır. Hatta onun İmam Şâfiî ve onun gibi düşünenlerle birtakım tartışmalara girdiği de bilinmektedir. İsâ b. Ebân'ın Hanefî fıkıh usûlünde önemli bir yere sahip olduğu, daha sonraki Hanefî usûlcülerin eserlerinde, bazı meselelerin temellendirilmesinde doğrudan onu referans olarak göstermelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Cessâs'ın *Usûl*'ünün 'haberler' bölümü âdetâ İsâ b. Ebân'ın görüşlerinin şerhi niteliğindedir.

İsâ b. Ebân'ın özellikle haber ve haberlerin değerlendirilmesi konusunda ileri sürdüğü görüş ve düşünceleri ile şer'i delilleri değerlendirmede sunduğu perspektifin günümüz araştırmacılarına bir ufuk açmasında olumlu katkılar sunacaktır.

A. İSÂ B. EBÂN'IN HANEFÎ USÛLÜNDEKİ YERİ

İsâ b. Ebân yaşadığı dönem ve mekân itibariyle kendisini ilmî ve fikrî tartışmaların yoğun olarak yaşandığı bir ortam içinde bulur. İlme olan merakı ve araştırmacı kişiliği ile de pek çok ilim meclisine katıldığı, kendisini yetiştirmede ve fikirlerini inşa etmede göstermiş olduğu çaba ve azim onun farklı meclislere katılmasına, farklı hocalardan ders almasına ve dönemindeki fikrî tartışmalara müdahil olmasına sebebiyet verir. Bu durum onu, döneminin önde gelen, dikkate alınan ve ilmî tartışmalar yapılan biri haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

Hicri ikinci ve üçüncü asırda Bağdat, Kûfe ve Şam bölgesi ilmî tartışmaların yoğun olarak yapıldığı, Abbasî halifelerinin tercüme faaliyetlerine verdiği önem yüzünden farklı kültürlerin ve özellikle Yunan felsefesi klasiklerinin tercüme edilmesi ile birlikte oluşan yeni akım ve yaklaşımlarla yoğun fikrî tartışmaların yaşandığı bir alan olmuştur. Genelde hadislerin değerlendirilip anlaşılması ekseninde şekillenen bu tartışmalar iki ana düşünce etrafında şekillenmekteydi. Bunlar ashâb-ı rey ve ashâb-ı hadistir.

Ashâbu'l-Hadis, Hicaz ehli olup, İmam Mâlik b. Enes, İmam eş-Şafiî, Ahmed b. Hanbel ve Sufyan es-Sevrî'nin öncülük ettiği, hadisin rivayet ve naklini önceleyip hükümleri naslara göre vermeye çalışan, kıyasa yönelmeyenlerdir. Ehl-i rey ise, İmam Ebû Hanife ve ashâbının öncülük ettiği, Irak ehli olup, kıyası önceleyen ve hüküm çıkarmada reyî kullananlardır (eş-Şehristanî, 1993, I, 243-245).

Ehl-i hadis, hakkında ayet veya hadis bulunan konularda nassı esas alıp bulunmadığı konularda re'y ve ihtihada başvurmak yerine susmayı tercih etme, yeni veya muhtemel olayların çözümü üzerine fikhî tartışmalara girmemeye özen gösterirdi (Öğüt,1994, 510).

2 Adı Ebû Musa İsâ b. Ebân b. Sadaka el-Kâdi el-Bağdâdi el-Kasânî'dir. En yaygın olarak kullanılan ismi ise Ebû Mûsa İsâ b. Ebân'dır. Yaşadığı dönem aralığı kaynaklarda yaklaşık olarak h.143/760 ile 221/836 olarak verilmektedir. Bu tarihler Abbasîler'in tarihte İslam toplumunun ilmî ve kültürel açıdan altın çağını yaşadığı bir dönem olarak geçmiştir. İsâ b. Ebân'ın aslen nereli olduğu konusunda kesin bir bilgi olmamakla birlikte Şiraz'ın güneydoğusundaki Fesâ şehrinde olup, İran asıllı olması muhtemeldir. 211/827 yılında İsmâil b. Hammâd'ın Basra kadılığında azledilmesi üzerine bu göreve İsâ b. Ebân tayin edilir ve vefat edene kadar on yıl Basra kadılığı yapar. Kaynaklarda İsâ b. Ebân'ın kadılık mesleğine vukufu, dikkat ve titizliği üzerinde durularak davaları süratle sonuçlandırıldığı belirtilir. İsâ b. Ebân, eli açık, cömert, zeki, yardımsever ve kararlarını hızlı veren bir kişiliğe sahipti. İyi bir fakih olarak takdim edilen İsâ b. Ebân, aynı zamanda hafızası güçlü bir hadis hafızıdır. Kevserî (1879/1952), İsâ b. Ebân için "hadis ilmindeki büyük yeri bilinmektedir" demektedir. Zehebî (ö. 748/1347) Mizân'ında İsâ b. Ebân için "ne tevsik eden birini, ne de zayıf sayan birini biliyorum" diyerek ona karşı tarafsız bir tavır takınmaktadır. Hatib Bağdâdi ve İbnü'l-Cevzî gibi müellifler, İsâ b. Ebân'ın Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsediğini söylerken İbnü'l-Murtazâ da Mu'tezile'nin beş esasından biri olan adl anlayışını da savunduğunu belirtir. Ancak, el-Cessâs'ın bizzat İsâ b. Ebân'dan yaptığı bir iktibas onun "Fukaha Mürciliği" denilen bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Hatib Bağdâdi, İsâ b. Ebân'ın h. 221 yılında hac farızasını ifa ettikten sonra sonra Basra'ya dönüşünden kısa bir süre sonra öldüğünü ve orada defnedildiğini aktarır.(Geniş bilgi için bkz.: es-Saymerî, 1985, 147-153; Hatib el-Bağdâdi, 2001, XII, 479-482; es-Sem'ânî, 1981, X, 26-28; Halife b. Hayyât, 1985, 476; Vekî', ty., II, 344-345; el-Kuraşî, 1993, II, 678-680; İbnü'l-Esir el-Cezerî, ty., I, 27; İbnü'l-Cevzî, 1992, XI, 67-68; en-Nevevî, ty., II, 44; ez-Zehebî, 1992, X, 440; a. mlf., 1993, XVI, 311-312; İbn Kutluboğa, 1992, 226-227; Kevserî, 1991, 54. Ayrıca bkz. Yazıcı, 2018, ss.35-59)

Ehl-i rey ise, hadisleri kabulde daha ihtiyatlı davranır, hakkında nas bulunmayan konuda hemen re'ye başvurarak meselenin çözümüne yönelik re'y ile hüküm vermeyi farazî meseleleri de kapsayacak şekilde geliştirip sistemleştirmeyi esas alırdı (Kılıçer, 1994, 522).

İlk nüvelerini Hz. Peygamber döneminde gördüğümüz (Özşenel, 2015, 100-105) bu iki anlayışın gerek sahâbe ve gerekse tabiün dönemlerinde de devam ettiğini görmekteyiz. Özellikle âhad haber ve onunla amel etme noktasında aralarında çetin münakaşaların yapıldığını biliyoruz (İbn Kuteybe, 1985, 62-77).

İsâ b. Ebân da bu tartışmalarda elbetteki yerini almış ve pek çok konuda eserler vermiştir. Kendi fikirlerini ortaya koyarken genellikle mezhebinin görüşlerini savunmak ve doğruluklarını ispat etmeye çalışmak yeri geldiğinde de eleştirmekten geri kalmamıştır. Keza, yanlışlıklarına inandığı görüş ve akımlara karşı da eleştirilerini dile getirmiş, reddiyeler yazmış, muhaliflerine karşı eserler meydana getirmiştir (Özen, 2000, 481).

İsâ b. Ebân, devrinin ilmî tartışmalarında önemli bir rol oynamıştır. İmam Şâfiî'nin onunla ilmî tartışmalar yaptığı ve arkadaşlarına kendisiyle tartışmalarını söylediği belirtilirse de bazı Şâfiî âlimler onun İmam Şâfiî ile karşılaşmadığını ileri sürerler. İmam Şâfiî'ye karşı mezhebinin savunurken delil olarak kullandığı hadisleri Hanefî-Mürçî kelâmcısı Süfyân b. Sehtân'ın kitabından almış olması sebebiyle Dâvûd ez-Zâhirî tarafından eleştirilerinin değersiz görülmesine karşılık hem kendi mezhebinden hem Şâfiî ve Şii mezheplerinden bazı âlimlerce bunlara önem verilerek kendisine eleştiriler yöneltilmiştir (Özen, 2000, 481).

İsâ b. Ebân hem kendi döneminde hem de ölümünden sonra mensubu olduğu mezhebin içinden pek çok âlim tarafından eleştirilmiş ve ona reddiyeler yazılmıştır. Fikirleri ve yaklaşımları ile özellikle usûl konularında Hanefî mezhebinin usûlünün oluşması, yerleşmesi ve şekillenmesinde önemli katkıları olmuştur. Kendisinden sonra gelen pek çok âlime kaynaklık etmiş ve yeni görüşlere de öncülük yapmıştır.

İsâ b. Ebân, İmam Muhammed'in öğrencileri arasında usûl-i fıkıh ve furu'a dair görüşlerine en çok yer verilen âlimlerdendir. Hanefî usûl kitaplarında onun görüşleri özellikle haber, sünnet, hadis ve âmm-has bahislerinde çokça nakledilir. Hanefî fıkıh usûlünün oluşması, şekillenmesi ve sistematik hale gelmesinde İsâ b. Ebân'ın büyük katkıları olmuştur. Zira ondan önceki Hanefî imamlarının hadis ve sünnet konusundaki açıklamaları oldukça sınırlıdır (Özen, 2000, 481).

İlk dönem fukâhâ metodunda yazılmış bir eser yoktur. Bu metot, İmam Ebû Hanife ve ilk öğrencilerinin fikhî anlayışlarına dayanmaktadır. Usûl ve usûl ilkeleri mezhep imamları tarafından açıkça zikredilmeyen bu anlayışı, yazıya dökmek daha sonraki Hanefî usûlcülere kalmıştır. Hanefîlerin son dönem fıkıhçıları, metot ve usûlleri belirlerken, bu usûllerin mezhep içinde yerleşmiş furu' çözümleriyle çelişmemesi için, âhad haberlerle ilgili birçok şart öne sürmüşlerdir. Nitekim onlar ortaya koydukları usûl esasları ile furu' çözümleri arasındaki uyumluluğu sağlamak için sahabileri kısımlara ayırmışlardır. Bunların sahâbeden bazısının rivayetlerini şartsız bazılarını ise şartlı olarak kabul ettiklerini görmekteyiz (Aslan, 2015/2(1), 23).

Üçüncü asrın ilk yarısında eş-Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışlarının etkisinin artması Hanefî fukahâsının faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Mihne döneminde alınan tavır ve yapılan mücadeleler Ahmed b. Hanbel'in talebe ve taraftarlarının ilim ve siyaset çevrelerindeki yerini kuvvetlendirmiş ve sonrasındaki çalışmaların ihtilâfu'l-hadis ilmî üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur (Aydın, 2007, 19). Bu gelişmeler ve h. III. asırda ortaya çıkan durum Hanefî âlimlerin ilk iki tabakasındaki birikimi yeniden düzenleyip gözden geçirmelerine neden olmuştur. Sözü edilen bu çabanın öne çıkan isimleri ise Hanefî mezhebinin üçüncü nesil âlimleri arasında yer alan İsâ b. Ebân ve Muhammed b. Şuca' es-Selcî olmuştur (Kaya, 2001, 143-149).

Hadis usûlü literatürüne göre ilk sistematik hadis usûlü eserini telif edenin Râmeihürmüzî olduğu göz önüne alınırsa, ondan çok önce Hanefî imamlarından İsâ b. Ebân'ın üçüncü asrın ilk çeyreğinde, el-Cessâs'ın ise en azından onunla aynı dönem olan dördüncü asrın ikinci yarısında, hadis ve sünneti rivayet tekniği ve yorumlama usûlü açısından oldukça gelişmiş bir sistem geliştirdikleri rahatlıkla söylenebilir. Pezdevî ve es-Serahsî sonrası dönemde yazılan fıkıh usûlü eserlerinde yer alan haber bölümlerinin, tasnif ve algılayış sistemleri farklı olmakla birlikte, en azından bir hadis usûlü eseri kadar bilgi içerdiğini söylemek mümkündür (Şimşek, 2009, 114).

Hanefî mezhebinin usûle dair verdiği ilk yazılı eserlerin İsâ b. Ebân tarafından kaleme alındığını söylemek mümkündür. Zira o dönemde İmam eş-Şâfiî'nin kaleme aldığı ve daha sonra Şâfiî Mezhebi'nin usûl konusunda temel kaynağını oluşturan *er-Risale*'nin ardından Hanefî mezhebinde oluşan boşluğu

doldurmak ve kendi mezheplerini ve imamlarının görüşlerini savunmak için usûl eserleri yazmışlar ve buna ilk öncülük eden de İsâ b. Ebân olmuştur. Onun eserleri bu bağlamda yazılmış ilk Hanefî Fıkıh Usûlu eserleri olarak görülebilir. Ancak bazı âlimlere göre de İsâ b. Ebân'dan önce de usûl-i fıkha dair eserler verilmiştir." (Alvânî, 2000, 379-380).

İsâ b. Ebân'ın usûl kaidelerini ortaya koyarken, mezhebin kurucu imamı olan Ebû Hanîfe'ye bağlı kalmadan bireysel bir tavır sergilediği, onu atlayarak sahâbe ve tabiûndan deliller ileri sürerek yeni bir yaklaşım tarzı ortaya koyması nedeniyle görüş ve düşüncelerinin Hanefî Mezhebî'nin genelini temsil edemeyeceğini ifade edenlerin (Yiğit, 2002, 71; a. mlf. 2013,16) bu düşüncelerinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim haber-i vâhidin şartlarını anlattığı bölümün sonunda el-Cessâs'ın: "İsâ b. Ebân'ın bu manada zikrettiği şeylerin tamamını aktardım. Bence bu hususlar aynı zamanda ashabımızın da görüşüdür. Onların asılları buna delalet etmektedir." ifadesi İsâ b. Ebân'ın görüşlerinin mezhebin genel görüşlerini yansıttığını gösterir (el-Cessâs, 1994, III, 122). Ayrıca, es-Saymerî'nin, İsâ b. Ebân'ın meşhur eseri olan *el-Hucece es-Sağıra* hakkında verdiği bilgilere göre o, haberin çeşitleri, nakil yolları, bunlardan kabul edilmesi veya edilmemesi gerekenlerin neler olduğu ile ilgili verdiği bilgilerde, Ebû Hanîfe'nin görüş ve delilleri ile onu destekleyen rivayet ve kıyaslara genişçe yer vermesi de bu iddianın yanlış olduğunu gösteren bir diğer delildir (es-Saymerî, 1985, 143). Keza İsâ b. Ebân görüşlerini kendisinden önceki hocalarına isnat etmek, onların görüşleri ile ispatlamak yerine kendisine çok da uzak olmayan, tabiûn ve sahâbeye dayandırmakta bir beis görmemektedir. Onların bilgileri kendisine sağlam bir şekilde ulaştığına kanaat getirmektedir. Bu şekilde davranarak içinde bulunduğu dönemin şartlarına uygun yeni çözümler ve yeni yaklaşımlar ortaya koyabilmiştir. Bu yeni yaklaşım metodu bağlı olduğu ve ders aldığı hocalarının görüşlerinden tamamen ayrıldığı, onlara rağmen yeni bir usûl oluşturduğu ve kendi başına buyruk hareket ettiği kanaatinde değildir. Ayrıca bir konu hakkında takınılan bir tavır veya kısmî bir benzerlikten yola çıkarak kapsayıcı ve genellemeci bir yaklaşımla tanımlama yapmak çok da doğru olmasa gerek.

B. İSÂ B. EBÂN'IN HADİS-SÜNNET İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

1. İsâ b Ebân'a Göre Hadis

el-Cessâs'ın, İsâ b. Ebân'ın *el-Hucecu's-Sağır* adlı eserinden yaptığı iktibasta İsâ b. Ebân'ın hadisi: "Hz. Peygamber'e atfedilerek rivayet edilen her türlü söz ve fiillerle ilgili haberlerdir." şeklinde tarif etmektedir.

Örneğin onun: "Hz. Peygamber'den rivayet edilen ahâd (hass) bir hadisin zahirî anlamı sünnet ve ahkâmı açıklama yönündeyse veya bu haber icma edilmiş, bir sünnetle çelişiyorsa veya Kur'an'ın görünen anlamına ters düşüyorsa bakılır: Eğer bu hadisin bunlara ters düşmeyen bir yönü veya anlamı varsa, anlamı en güzel yönde, sünnete en çok benzeyen şekilde ve Kur'an'ın zahirî anlamına en uygun tarzda anlaşılır. Eğer bu şekilde anlaşılması mümkün değilse o hadis şazdır." ifadesinden *hadisi* Hz. Peygamber'e izafe ederek, ondan rivayet edilen haberler için kullandığını görmekteyiz (el-Cessâs, 1994, I, 156; III, 85, 146).

İsâ b. Ebân, recm, sarf, mestler üzerine mesh, nesie (fazlalık) faizi, şahidlik ve yemin, hayız müddeti ve yolculuk mesafesi gibi konularla ilgili verdiği örneklerden de bu haberlerin Hz. Peygamberin hem söz, hem de fiilleri ile ilgili olduklarını görmemiz mümkündür (el-Cessâs, 1994, III, 48-49).

İsâ b. Ebân, hadisi yalnızca Hz. Peygamber'den gelen rivayetler için kullanırken (el-Cessâs, 1994, I, 354, 408, 409; II, 288, 299; III, 48, 49, 85, 117, 127, 129, 134, 146), haberi ise sahâbe ve tabiûndan gelen rivayetler anlamında daha geniş anlamda kullanır (el-Cessâs, 1994, I, 156, 167, 412; III, 38, 49, 50, 113, 117, 169).

2. İsâ b. Ebân'a Göre Sünnet

İsâ b. Ebân'ın sünnet kelimesini hem genel anlamıyla Hz. Peygamber ve sahâbe dönemindeki uygulamalar hem de fıkıh usûlü terminolojisinde kullanılan Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri şeklinde bir şer'i delil anlamında kullanmaktadır.

İsâ b. Ebân'ın; "Ashâbımızın yanında ahâd haberlerin reddedilme sebeplerinden (illetlerinden) biri de haber-i vâhid'in sabit sünnete (السُّنَّةُ النَّاطِقَةُ) muarız (çelişik) olmasıdır." ifadesi bunun bir göstergesidir (el-Cessâs, 1994, III, 113,136).

O bu konuda başka bir yerde de şöyle demektedir:

"Ebû Hureyre'nin hadislerinden kıyasın reddetmediği ve ma'ruf sünneten (مِنَ السُّنَّةِ الْمَعْرُوفَةِ) benzerlerine muhalif olmayanlar kabul edilir. Ancak bu tür haberlerden sahâbe ve tabiûnun reddetmeyip amel ettikleri müstesnadır." (el-Cessâs, 1994, III, 127).

Biz bu ifadelerden İsa b. Ebân'ın, her bir rivayeti "hadis" veya "haber" olarak isimlendirirken, rivayetlerin kaynağı olan genel yaşam tarzını ve uygulama alanını ise "sünnet" olarak tanımladığını görmekteyiz.

İsa b. Eban sünnet kavramının sahâbe tarafından da kullanıldığını ve bundan kasıtlarının peygamber uygulamaları olduğunu söyler. Hz. Ömer'in Fatıma bnt. Kays'ın nafaka ile ilgili rivayetini (Buhârî, 1992, Talâk, 41; Muslim, 1992, Talâk, 36; Ebû Dâvûd, 1981, Talâk, 39; Tirmizi, Nikâh, 38) değerlendirirken söylediği, "Doğru veya yanlış söylediğini bilmediğimiz bir kadının sözü ile nebimizin sünnetini terk edecek değiliz." şeklindeki eleştirisinde geçen (سنة نبينا) "nebimizin sünneti" ifadesinden peygambere ait herhangi bir rivayeti değil onun yerleşik uygulaması olduğu ortadadır (el-Cessâs, 1994, III,141; es-Serahsî, ty. I, 344; Abdülaziz el-Buhârî, 1997, II, 568). Bazen de sünnet ifadesiyle ilk planda kastettiği peygamberin sünnetidir (el-Cessâs, 1994, I, 156).

İsa b. Ebân hadisi sünnetin bir taşıyıcısı olarak görür. Ona göre hadis sünnete aykırı olamaz. Bu yüzdendir ki, hadislerin ve haber-i vâhidlerin değerlendirilmesi ve onlarla amel edilebilmesinde sahih sünnete muhalif olmamalarını ilk şart olarak ileri sürer (el-Cessâs, 1994, III, 113).

3. İsa b. Ebân'a Göre Haber

İsa b. Ebân haberi, Hz. Peygamber'den gelen ve onun dışından gelenler şeklinde ayırım yapmadan rasyonel ve soyut anlamda işlemeye çalışmıştır. Bunun sebebinin de kelimelerin usûl-ı fıkha etkisinin başlamış olmasıdır. Bu nedenle de İsa b. Ebân haberi üç ana başlık altında sınıflandırmıştır. Bu üç temel başlığı; haber verenin ve verilen haberin doğruluğu bilinen haber; haber verenin yalancı ve haberin de yalan olduğu bilinen haber ile doğru veya yalan olması mümkün olan haberler (el-Cessâs, 1994, III, 35) şeklinde sıralamak mümkündür. İsa b. Ebân'ın haberin bu kısımları ile ilgili görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür.

3.1. Doğruluğu Kesin Olarak Bilinen Haberler

Bu tür haberler bir topluluğun verdiği, zorunlu bilgi gerektiren ve mütevatir olarak isimlendirilen haberleri kapsamaktadır. Ona göre bu kısımda yer alan haberler:

"Tevâtür yoluyla geldiği ve nakledenlerin aralarında sözleşip anlaşarak uydurmaları mümkün olmadığı için içeriğinin kesin doğru olarak bilindiği haberdir. Mesela dünyada Mekke, Medine ve Horasan adındaki yerlerin varlığı, Hz. Peygamber'in insanları Allah'a çağırdığı, Kur'ân'ı getirdiği, onun Allah tarafından kendisine indirildiğini söylediği, onun bize namaz, zekât, Ramazan ayını oruçla geçirme ve Kâbe'yi hacetme gibi ibadetleri emrettiği konusunda gelen haberlerdeki bilgimiz gibi." (el-Cessâs, 1994, III, 35).

"Bu şeyler ve saydığımız hükümler hakkındaki bilgimiz zorunlu ve bağlayıcıdır. Bu hükümleri reddeden sanki onları Hz. Peygamber'in ağzından işitip reddeden gibidir ve bu sebeple kâfir olup İslâm dininden çıkar. Çünkü bu tür bilgi zorunlu bir bilgidir. Bu tür bilgi, duyu organlarıyla hissedilen ve gözle görünen şeyler hakkındaki bilgimiz, dünyada bizden önce insanların yaşadığı ve şimdi var olanların onların çocukları olduğu, biz doğmadan önce göğün var olduğu konusunda ve benzeri konulardaki bilgilerimiz gibidir. Bu tür kesin bilgiye ulaştıran haberlerde haber verenlerin sayısı bakımından bilinen bir sayı sınırı ve belirli bir rakam yoktur. Kimi zaman on veya yirmi kişi bile haberin tevatür derecesine ulaşmasını sağlamaz." (el-Cessâs, 1994, III, 35, 36)

3.2. Yalan Olduğu Kesin Olarak Bilinen Haberler

İsa b. Ebân'a göre bu tür haberler, Müseyleme ve benzeri yalancı peygamberlerin haberleridir. Onlar gelecekle ilgili bazı şeyleri haber verdiler ama bunların yalan ve uydurma olduğu ortaya çıktı. İddia ettikleri peygamberlikle ilgili delilleri olduğunu ileri sürmüşlerse de delillerden hiç birisini ortaya koyamamışlardır. Böylece onların yalancı oldukları ve iddialarının bâtil olduğu ortaya çıkmıştır.

Yalan oldukları kesin olarak bilinen haberlerin herhangi bir bilgi değeri olmadığı için onlarla amel edilmesi veya dinî ve ictimaî alanda kullanılmaları mümkün değildir. Bu tür haberler araştırma ve inceleme konusu dahi edilmezler (el-Cessâs, 1994, III, 36).

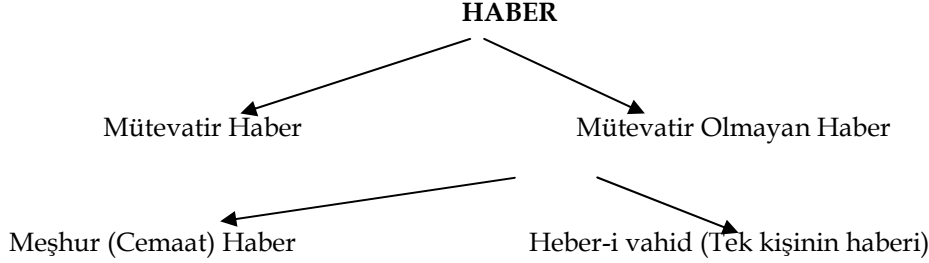
3.3. Doğru Veya Yalan Olması Mümkün Olan Haberler

İsa b. Ebân, tek kişinin ve tevatür derecesine ulaşmamış olan cemaatin haberini doğru veya yalan olması mümkün olan haber olarak isimlendirir. Bunlar zorunlu bilgi içermeyen, şartlara bağlı olarak kendileri ile amel edilebilecek olan ve genel anlamda âhad olarak isimlendirilen haberlerdir. O bu konuda şöyle der: "Doğru veya yalan olması mümkün olan haberler: Haber-i vâhid (tek kişinin haberi) ve tevatür derecesine ulaşmamış olan topluluğun (cemaatin) haberi ki, bu tür haberlerde yalan üzere ittifak etmek mümkün olabildiği için doğru veya yalan olmaları mümkündür. Zahiren adâlet vasfını taşıyan ve töhmet altında olmayan bir kimsenin haberi,

doğruluğuna kesin kanaat getirmemekle birlikte bahsedeceğimiz bazı şartlara bağlı olarak ahkâm konusunda makbuldür. Ancak zâhiren fâsik ve yalan söylemekle itham edilen kişinin haberi ise makbul değildir.” (el-Cessâs, 1994, III, 37).

İsâ b. Ebân, haberi genel anlamda tanımladıktan ve ifade ettiği bilginin değeri açısından sınıflara ayırdıktan sonra haberi üç ana başlık altında değerlendirir. Bunlar mütevatir, meşhur (cemaat) ve haber-i vahid (tek kişinin) haberlerdir. İsâ b Ebân’ın haber taksimini şu şekilde şematize etmek mümkündür.

4.İsâ b. Ebân’a Göre Mütevatir Haber

İsâ b. Ebân, mütevatir haberi; “hata ve yalan üzere ittifak etmeleri aklen mümkün olmayan, gaye ve maksatları farklı bir topluluğun verdiği haber” diye tanımlamıştır (el-Cessâs, 1994, III, 50). Mekke, Medine ve Horasan gibi şehirlerin dünyada var olduğuna, Hz. Muhammed’in insanları Allah’a inanmaya çağırdığına ve Kur’an’ı getirdiğine dair haberleri bu kapsamda değerlendirmektedir. Bunlara ilaveten Hz. Peygamber’in namazı, zekâtı, orucu, haccı vb. şeyleri emrettiğini bilmenin de tevatür ifade ettiğini söylemektedir. Tevatür yoluyla gelen bu bilgilerle kesin bilgi oluşmakta ve bu haberler hakkında yalan üzerinde ittifak edilemeyeceğini belirtmektedir (el-Cessâs, 1994, III, 35).

İsâ b. Ebân’ın bu açıklamalarında kullanmış olduğu “فَمَا وَقَعَ الْعِلْمُ بِمُخْبِرِهِ لَوْرُودِهِ مِنْ جِهَةِ التَّوَاتُرِ” (el-Cessâs, 1994, III, 35) ve “قَالَ عَيْسَى بْنُ أَبِيَانَ فِي ذَلِكَ، وَذُكِرَ أَنَّهُ إِذَا نَقَلَهُ قَوْمٌ مُخْتَلِفُو الْأَرْاءِ وَالْهَمَمِ، لَا يَجُوزُ عَلَى مِثْلِهِمُ التَّوَاتُرُ فَهِيَ تَوَاتُرٌ.” (el-Cessâs, 1994, III, 50) *tevatür* kavramının bu denli erken bir zamanda kullanılmış olması dikkate değerdir. Zirâ bu, İsâ b. Ebân’ın usûl konularında öncü bir role sahip olduğu noktasında bizlere bir ipucu vermektedir. es-Serahsî’nin de mütevatirin ifade etmiş olduğu bilginin mahiyetini açıklarken İsâ b. Ebân’dan naklettiği: “كَانَ عَيْسَى بْنُ أَبِيَانَ رَجَمَهُ اللَّهُ يَقُولُ لَا يَكُونُ التَّوَاتُرُ إِلَّا مَا يُوجِبُ الْعِلْمَ ضَرُورِيًّا” şeklindeki alıntıda da “mütevatir” ifadesinin aynen geçmiş olması bu kavramın İsâ b. Ebân tarafından kullanılmış olmasını güçlendirmektedir (es-Serahsî, ty., I, 292). Nitekim mütevatir kavramının ilk olarak İsâ b. Ebân tarafından kullanıldığını söyleyenler olduğu gibi, (Yücel, 2012, 143) h. 131/749 yılında vefat eden Vâsıl b. Atâ tarafından daha önce kullanılmış olduğunu iddia edenler de olmuştur (Hansu, 2012, 115,116). Netice itibari ile İsâ b. Ebân, mütevatir lafzını ilk kullanan olmasa da ilk kullananlar arasında olduğu kesindir.

4.1. Mütevatir Haberin Şartları ve Hükümü

İsâ b. Ebân, bir haberin mütevatir mertebesine ulaşabilmesi için herhangi bir sayı sınırlamasının gerekmediğini söylemektedir. Nitekim o, “İlim gerektiren bu tür haberler için bilinen bir sınır ve sayı sınırlaması yoktur. Zira on veya yirmi kişinin de getirmiş olduğu haber ile bazen tevatür oluşmayabilir. Mütevatir haberin ilm-i yakîn ifade etmesinin onda bir sayı şartının bulunmadığının göstergesidir. Belirli bir sayı olsa ve bu sayıdan bir eksik olsa ilm-i yakîn meydana gelmez” sözüyle bu durumu açıkça ifade etmektedir (el-Cessâs, 1994, III, 35, 50; es-Serahsî, ty., I, 294).

İsâ b. Ebân, tevatür yoluyla meydana gelen bilginin, duyu organları ve müşahede etmek gibi zarurî ve kesin bilgi olduğunu söyler (es-Serahsî, ty., I, 293). Dolayısıyla mütevatir habere uymanın zorunlu olduğunu, inkâr veya reddetme durumunda kişinin sanki Hz. Peygamberi bizzat duymuş ve O’nu inkâr etmiş gibi islam dairesinden çıkacağını ve kâfir olacağını söylemektedir (el-Cessâs, 1994, III, 36-48; es-Serahsî, ty., I, 292).

5. İsâ b. Ebân’a Göre Meşhur Haber

İsâ b. Ebân’ın meşhur haberi: “aslî itibari ile ahâd haber olup, sahâbeden sonra, yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir çoğunluk tarafından nakledilen ve güvenilir âlimler tarafından da kabul görüp amel edilen haber” (el-Cessâs, 1994, III, 48-49; es-Serahsî, ty., I, 292; el-Pezdevî, ty., I, 152) olarak tanımladığını söyleyebiliriz. İsâ b. Ebân’ın meşhur haber tanımı ile Hanefî mezhebinin meşhur haber tanımının aynı olduğunu söylemek mümkündür (Bkz. es-Serahsî, ty., I, 291, el-Pezdevî, ty., I, 152; et-Türkmanî, 2001, 112; Erkmen, 2013, 58). Bu da Hanefî fıkıh usûlünün omurgasını ve temel tanımlarının teşekkülünde İsâ b. Ebân’ın önemli bir yer rol oynadığının bir göstergesidir (ed-Debûsî, 2001, 212; es-Serahsî, ty., I, 292; el-Pezdevî, ty., I, 155; Abdülaziz el-Buhârî, 1997, II, 534).

İsâ b. Ebân'ın meşhur tanımında yer alan, bilinçli ve ısrarlı bir şekilde kullanıldığını düşündüğümüz "güvenilir âlimler tarafından telakki bi'l-kabul görmesi" ifadesi meşhur haber için önemli bir ayrıntıdır. Zira İsâ b. Ebân, meşhur haberi yalnızca isnadındaki râvi sayısına göre değerlendirmeyip, aynı zamanda bir ve ikinci tabaka neslinin önde gelen âlimleri tarafından kabul görmesi ve onunla amel edilmesini de şart koşturmuştur. Bu onun haberlere yalnızca isnad yönüyle yaklaşmadığının bir göstergesidir. İsâ b. Ebân'ın tanımındaki bu ayrıntı aynı şekilde es-Serahsî'de de yer almaktadır (es-Serahsî, ty., I, 293). Öte yandan es-Serahsî, bu haberleri el-Cessâs'ın mütevatir haber kapsamında zikrettiğini ve bu tür haberlerin de ilm-i zarûri gerektirdiği ile ilgili görüş ve yorumlarını aktarır (es-Serahsî, ty., I, 292).

5.1. Meşhur Haberin Bilgi Değeri ve Hükümü

Meşhur haberin mütevatir haber cinsinden olmayıp, âhad haber ile mütevatir arasında bir konumda (menzilede) olduğu, bu bakımdan ilm-i yakîn değil ilm-i tuma'nine (tatmin edici ilim) ifade ettiğini söyleyen Hanefî âlimlerinin başında hiç şüphesiz İsâ b. Ebân gelmektedir. Onun bu görüşünü benimseyen diğer Hanefî ulema arasında, ed-Debûsî, el-Pezdevî, es-Serahsî, İbn Sa'ati, Neseî, İbn Hümam gibi pek çok âlimi zikredebiliriz (et-Türkmanî, 2001, 117). İsâ b. Ebân'ın bu tanımlaması, ilm-i zarûri ifade eden mütevatir haber ile zann ifade eden âhâd haber arasında kalan meşhur haberin ifade ettiği bilgi düzeyini ifade etmek içindir. Çünkü ona göre meşhur haber ne mütevatir gibi ilm-i zarûri ne de âhâd haber gibi zan ifade eder. İkinin ortasında bir konumda ilm-i tuma'nine ifade eder. Bunu da bu tür haberler üzerinde gerek sahâbe ve gerekse tabiûn dönemlerinde icma'nın oluşması ve telakki bi'l-kabul görmesine bağlar (el-Cessâs, 1994, III, 48). Böylece İsâ b. Ebân, meşhur haberin ilm-i yakîn gerektirmeyeceğini söyleyerek onun mütevatirden aşağı haber-i vâhiden ise yukarı bir konuma çıkarmaktadır.

İsâ b. Ebân, meşhur haberi inkâr edenin, ilm-i yakîn ifade eden mütevatir haberi inkâr edenler gibi tekfir edilemeyeceğinin ittifakla sabit olduğunu söyler (es-Serahsî, ty., I, 291, 292). Ayrıca, meşhur haberi red veya inkâr edenlerin hepsini de aynı kategoride değerlendirmemektedir. Onun meşhur haberi inkâr edeni küfürle itham etmemesi dikkat çekicidir.

İsâ b. Ebân'ın meşhur haberi, inkârcısını küfre sokmayan fakat dalâlete düşüren meşhur (el-Cessâs 1994, III, 48-49; ed-Debûsî, 2001, I, 226, es-Serahsî, ty., I, 293), inkâr edeni sapık yapmayan fakat hata yaparak günahkâr yapmasından korkulan meşhur (es-Serahsî, ty., I, 294), inkâr edeni hataya düşürmekle birlikte günaha sokmayan meşhur haber (el-Cessâs, 1994, III, 49, es-Serahsî, ty., I, 293, 294) olarak üç ayrı başlık altında değerlendirilerek meşhur haberi kısımlara ayırdığını görmekteyiz.

6. İsâ b. Ebân'a Göre Âhâd Haber

İsâ b. Ebân'ın haberlerin taksiminde üçüncü sırada zikrettiği, doğru ve yalan olma ihtimali içeren haberler bahsinde ahâd haberin tanımını şu şekilde yapmaktadır:

"Doğru veya yalan olması mümkün olan haberler: Haber-i vâhid (tek kişinin haberi) ve tevatür derecesine ulaşmamış olan topluluğun (cemaatin) haberidir ki, bu tür haberlerde yalan üzere ittifak etmek mümkün olabildiği için doğru veya yalan olmaları mümkündür. Zâhiren adâlet vasfını taşıyan ve töhmet altında olmayan bir kimsenin haberi, doğruluğuna kesin kanaat getirmemekle birlikte bahsedeceğimiz bazı şartlara bağlı olarak ahkâm konusunda makbuldür. Ancak zâhiren fâsik ve yalan söylemekle itham edilen kişinin haberi ise makbul değildir" (el-Cessâs, 1994, III, 37). Buna göre o, tevatür seviyesine ulaşmayan bir veya birden fazla kişinin rivayet ettiği doğru ve yalan olma ihtimalini barındıran her habere âhâd haber demektedir.

İsâ b. Ebân'ın yaptığı tanımdan, onun haberleri öncelikle tevatür ve tevatür seviyesine ulaşmayan haberler olarak iki ana başlık altında topladığı anlaşılmaktadır. Tevatür seviyesine ulaşmayıp kesin bilgi ifade etmeyen her haberi âhâd olarak gördüğünü ancak bunları da bilgi değerleri bakımından ikiye ayırdığını görmekteyiz. Aslında âhâd olup ikinci ve üçüncü tabakanın kabul edip amel etmesiyle şöhrete ulaşan meşhur haberler ile bu mertebeye ulaşamayan âhâd haberler. Bu sınıflandırmanın temel kriterinin de haberlerin epistemolojik değerleri olduğu kanaatindeyiz.

6.1. Ahad Haberin Bilgi Değeri ve İnkâr Edenin Durumu

İsâ b. Ebân'ın haber-i vâhidin verdiği bilgiyi kabul etmeyip reddedinin durumu hakkındaki görüşüne gelince o, haberi vâhidi reddedeni küfürle veya dalaletle itham edilemeyeceğini söylemektedir. Zira; *"Haber-i vâhid (tek kişinin haberi) ve tevatür derecesine ulaşmamış olan bir topluluğun (cemaatin) haberidir ki, bu tür haberlerde yalan üzere ittifak etmek mümkün olduğu için bu tür haberlerin doğru veya yalan olması mümkündür. Zâhirî adâlet vasfını taşıyan ve töhmet altında olmayan bir kimsenin haberi, doğruluğuna kesin kanaat getirmemekle birlikte bahsedeceğimiz bazı şartlara bağlı olarak amel konusunda makbuldür. Ancak fıskî zâhir veya*

yalan söylemekle itham edilen kişinin haberi ise makbul değildir.” (el-Cessâs, 1994, III, 37; Ayrıca bkz. es-Serahsî, ty., I, 328)

İsâ b. Ebân, bu tür haberlerin kesin doğruluk ifade etmediklerini, dolayısıyla bu tür haberleri inkâr edenlerin de küfürle itham edilemeyeceklerini ifade etmektedir. İsâ b. Ebân'ın bu görüşü genelde bütün Hanefî usûlcülerinin görüşüyle paralellik arz etmektedir.³

6.2. Âhâd Haber ile Amel Etmenin Hükümü

Haber-i vâhidlerin şer'î konularda delil kabul edilmiş olmaları, onlarla aktarılan haber ve bilgilerin Müslümanlar için nisbî de olsa bağlayıcılık ifade etmesi, Kur'an ve mütevatir sünnette Peygamber'e uymanın dinin temel şartlarından biri olması nedeniyledir. Zira haber-i vâhidler her ne kadar zan ifade ediyorlarsa da amelî konularda delil olarak alınmaktadır. İsâ b. Ebân da bu tür haberlerin belirli şartları taşımaları kaydıyla dinde delil olacaklarını ifade etmektedir (el-Cessâs, 1994, III, 35).

6.3. Âhâd Haberleri Kabul Etme Şartları

Âhâd haberlerin dinî konularda kabul edilmeleri ve onların ifade ettikleri bilgiler ile amel edilebilmesi için gerekli bazı şartların olduğu herkes için malum olan bir durumdur. İsâ b. Ebân'ın âhâd haberin tanımını verirken zikrettiği “bazı şartlara bağlı olarak âhâd haberlerle amel edilir” ifadesi bu anlayışın bir göstergesidir (el-Cessâs, 1994, III, 37).

İsâ b. Ebân, âhâd haberlerin, bazı illet ve sebeplere bağlı olarak reddedilip, kabul edilmeyebileceğini, insanların çoğunun (sahâbe ve tabiûn tabakasının imamlarını kastederek) bu şekilde amel ettiklerini söyler ve verdiği pek çok örnekle de bunları destekler (el-Cessâs, 1994, III, 113-119).

İsâ b. Ebân, âhâd haberlerin sıhhat problemini iki yönden ele alır. Birincisi, âhâd haberlerin doğruluğu, râvilerinin adalet ve zabt yönünden güvenilir olduğuna dair bir kanaate sahip olmamıza bağlıdır. Onun bu ilk değerlendirmesi haberin birinci bölümünü oluşturan isnadına yönelik bir değerlendirmedir. İkincisi ise haberin muhtevasının, isnadıyla ilgili olmayan bir gerekçeyle (illet) güvenilir olmaktan çıkması durumudur. Dolayısıyla İsâ b. Ebân, âhâd haberlerin doğruluğunu, hem râvînin adalet ve zabt açısından güvenilir olduğuna dair bir kanaate sahip olmamıza hem de isnad dışında bazı kriterlerinin ölçü alınması gerektiğine bağlamaktadır.

İsâ b. Ebân'ın âhâd haberlerin kabul edilebilmesi için ileri sürdüğü dört şart; sabit/sahih sünnete, Kur'an'a, insanların genelinin ameline (icma') aykırı olmaması ve umûm-ı belvâ'ya ait bir konuda varid olmamasıdır (el-Cessâs, 1994, III, 113).

İsâ b. Ebân'ın ileri sürdüğü bu şartları kısaca özetlemeye çalışalım.

6.3.1. Haber-i vâhid Kur'an'a muhalif olmamalıdır

İsâ b. Ebân, haber-i vâhidle amel edilebilmesi için onun öncelikli olarak Kur'an'a muhalif olması gerektiğini şart koşar. O, bu konuda şunları söyler:

“Âhâd haberler, Kur'an'ın hükümlerine muhalif olmamalıdır. Aksi takdirde reddedilmelidirler. Kitabın nassına muhalif âhâd haberler kabul edilemez. Çünkü âhâd haberler kesin bilgi içermez. Kitabın nassının sübûtu ise kesin olup haber-i vâhidle neshi veya tahsisi mümkün değildir (el-Cessâs, 1994, III, 114). Haber-i vâhidin zahiri, Kur'an'ın zahirine muhalif ise ve haberin farklı anlamları mevcut ise bu anlamlardan en uygun ve en güzel olanına, Kur'an'ın zahirine en muvafık olanına hamledilir. Eğer bunu yapmak mümkün değilse haber şaz olarak kabul edilir” (el-Cessâs, 1994, III, 114).

İsâ b. Ebân, Kur'an'ın zahiri ile çelişen ve Kur'an'la telif edilmeleri de mümkün olmadığından amel edilmeyen bu tür haberlere, Fatıma bnt. Kays'ın “Boşanmış kadının mesken hakkının düşürülmesi”⁴ ile ilgili rivayeti, “Ölü, yakınlarının ağlaması nedeni ile azap görür.”⁵ hadisi ve “Musarrât hadisi”⁶ gibi pek çok örnek verir (el-Cessâs, 1994, III, 142-143).

³ es-Serahsî'nin: “râvi hakkında beslenen hüsnü zan, adaletinin zahir olması ve doğruluk yönünün tercihi sebebi ile de amelî mucib olduğunu” kaydetmiştir. Haber-i vâhid'i inkâr eden kâfir olmaz. Ancak onunla amel gerekli olduğu için reddeden sapıklığa düşer. Eğer bir kimse haber-i vâhidle amelin vücubunu kabul ediyor, fakat tevil ediyorsa bu takdirde sapıklığa düşmüş olmaz. Onunla amel eden itaatkâr, tevil etmeden terk edense âsi olur.” ifadesi haber-i vâhid konusunda mezhebin genel görüşünü özetler niteliktedir. (es-Serahsî, ty., I, 112; Ünal, 2001, 133)

⁴ Buhârî, 1992, Talâk, 41; Muslim, 1992, Talâk, 37- 54; Ebû Dâvûd, 1981, Talâk, 39; Tirmizî, 1992, Nikâh, 38; Talak, 5; Nesâî, 2001, Nikâh, 21; Talâk, 7; Dârimî, 1992, Talâk, 10.

⁵ Buhârî, 1992, Cenaiz, 32-33; Meğazi, 8; Muslim, 1992, Cenaiz, 16-28; Ebû Dâvûd, 1981, Cenaiz, 29; Tirmizî, 2001, Cenaiz, 24; Nesâî, 2001, Cenaiz, 13 ve 15; İbn Mâce, 1992, Cenaiz, 54.

Genel olarak Hanefî mezhebi âlimleri ve özelde de İsa b. Ebân haber-i vâhidlerin Kur'an'a arz edilmesi ve onunla çelişen haberlerin reddedilmesi gerektiğine yönelik düşüncelerini "arz hadisi" olarak bilinen bir rivayete dayandırmaktadırlar. Fahreddin er-Razî, İsa b. Ebân'ın bu konuda İmam eş-Şafî ile farklı düşündüğünü hatırlatarak, İsa b. Ebân'ın görüşünü desteklemek için, "Benden size bir hadis rivayet edildiğinde, onu Kur'an'la karşılaştırınız, eğer Kur'an'a uygun ise onu alınız, değilse reddediniz." (Şafî, 2005,133; es-Serahsî, ty., I, 364-5) hadisini delil olarak aldığı ifade eder (er-Razî1992, IV, 438). Ancak başta İmam eş-Şafî olmak üzere pek çok kişi bu hadisin sahih olmadığını ve delil olarak kullanılmayacağını ifade etmişlerdir.⁷

es-Sem'ânî, haber-i vâhidin Kur'an'a arz edilmesi meselesini ilk ortaya atanın İsa b. Ebân olduğunu söyler (Aslan, 2015/2, 33. Ayrıca bkz. es-Sem'ânî, 1997, I, 370.)

İsa b. Ebân'ın bu konuda her ne kadar ilk olduğu iddia ediliyorsa da, onun bu yaklaşımının temellerini kendisinden önceki mezhep imamlarında görmemiz mümkündür. Zira Ebû Hanîfe (Ebû Hanîfe, 1981, 26-27, Ünal, 2001,66) ve İmam Ebû Yusûf'un görüşü de aynı yöndedir (Bkz. Ebû Yusûf, ty., 31).

6.3.2. Haber-i vâhid sabit ve sahih sünnete muhalif olmamalıdır

İsa b. Ebân âhad haberlerin kabul edilmesi için gerekli olan şartları sıralarken ilk sırada haber-i vâhidin sabit sünnete muhalif olmaması gerektiğini zikreder" (el-Cessâs, 1994, III, 113). Daha önce de ifade edildiği gibi, ona göre sabit sünnet, mütevatir haber gibi zorunlu ve kesin bilgi ifade etmesi bakımından Kur'an nassıyla aynıdır (el-Cessâs, 1994, III, 36, 114). Dolayısıyla onun: "*Haber-i vâhidin zahiri, üzerinde icma edilmiş, genel kabul görmüş (telakki bi'l-kabul) bir sünneti reddediyor veya Kur'an'ın görünen anlamına ters düşüyorsa bakılır: Eğer bu hadisin bunlara ters düşmeyen bir yön ve anlamı varsa onun anlamı en güzel yönde, sünnete en çok benzeyen şekilde ve Kur'an'ın görünen anlamına en uygun tarzda anlaşılır, eğer bu şekilde anlaşılması mümkün değilse o hadis şazdır.*" ifadesinden de haber-i vâhidin meşhur sünnet veya üzerine icma edilmiş olan sünnete muhalif olması durumunda reddedileceği görüşüne sahip olduğunu anlıyoruz. (el-Cessâs, 1994, I, 156).

6.3.3. Haber-i vâhid herkesin bilmesi gereken (Umûm-ı Belvâ) bir konuda olmamalıdır

İsa b. Ebân: "*Haber-i vâhidin reddini gerektiren durumlardan birisi de, geneli ilgilendiren bir konu hakkındaki haberin, tek kişi tarafından rivayet edilmesidir*" der (el-Cessâs, 1994, III, 113).

Ümmetin genelini ilgilendiren hükümleri Peygamber herkese duyuruyordu. Çünkü burada ümmetin genelini ilgilendiren bir sorumluluk veya bir sakındırma vardır. Peygamber'in bu şekilde bildirmesiyle bunlar insanlar arasında yaygın bir şekilde dağılmıştır. Böyle yaygın olması gereken hükümlerin âhâd olarak nakli, bu haberlerin ya neshedilmiş olduklarının veya aslı itibarıyla sahih olmadıklarının bir göstergesidir. Bu niteliğe sahip bir haberi herkesin bilmeye ihtiyacı olduğundan tek kişinin nakletmesinin doğru olmadığını çeşitli örnekler vererek açıklamaya çalışır (el-Cessâs,1994, III, 114, 115).

Haber-i vâhidin umûm-ı belvâ bir konuda vârid olması ve sahâbe tarafından amel edilmemiş olması Hanefîler nezdinde onun reddi ya da yalan olması ihtimaliyle zayıf kabul edilmesi anlamına gelir (Aslan, 2004, 21). Her ne kadar bu görüşün mütekaddiminden Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)'nin görüşü olduğu iddia edilse de (Abdulaziz el-Buhârî, 1997, III, 24) biz, el-Cessâs'ın aktarımlarından bu görüşün İsa b. Eban'a ait olduğu kanaatindeyiz (es-Serahsî, ty., I, 368; el-Pezdevî, ty., III, 24). Zira, İbn Kayyim el-Cevziyye de bu fikri ilk ortaya atanın İsa b. Ebân olduğunu nakleder (İbn Kayyim el-Cevziyye, 2001, 315).

6.3.4. Haber-i vâhid insanların hilafına amel ettikleri şaz bir haber olmamalıdır

Âhâd haber, insanların hilafına amel ettikleri şaz haberlerden olmaması gerekir" (el-Cessâs, 1994, III, 113) şartı İsa b. Ebân'ın âhâd haberlerle amel edilebilmesi için ileri sürdüğü şartların sonuncusudur. Ona göre: "*Âhâd haber, insanların onun zıddına amel etmeleri illetiyle reddedilir. Bu, sahâbenin imamlarının ve onlardan sonra gelenlerin görüşüdür.*" (el-Cessâs, 1994, III, 117). Geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere İsa b. Ebân, bir önceki şartta (umûm-ı belvâ) olduğu gibi, birinci tabaka olan sahâbe ile ikinci tabaka olan tabiûn neslinin

⁶ Rivayetin farklı tarikleri için bkz. Buhârî, 1992, Buyu', 65; Muslim, 1992, Buyu', 23-28; Ebû Dâvûd, 1981, Buyu', 48; Tirmizi, 1992, Buyu', 29; Nesai, 2001, Buyu', 14; İbn Mâce, 1992, Ticarat, 42; Darimi,1992, Buyu', 19.

⁷ İmam Şafî, hadisin hiçbir âlim tarafından rivayet edilmediği ve onunla hüküm verilmediğini, ayrıca meçhul bir kişi tarafından munkat' olarak rivayet edildiğini ve hiçbir şekilde delil olarak kullanılmayacağını söyler. (Şafî, 1992, 133). Ancak es-Serahsî, usûlünde rivayeti aktarır ve herhangi bir değerlendirme yapmaz. Bu durum onun söz konusu rivayete olumlu baktığının bir göstergesidir. (es-Serahsî, ty., I, 364-65). Konu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Çakın, 1993, 237-267; Özşenel, 2011, 66-74).

ameli ve görüşlerine son derece önem vermekte, kendisine delil olarak onların görüş ve davranışlarını almaktadır.

7. İsa b. Ebân'a Göre Mürsel Haber

Hanefî usûlcüler mürsel haberi dört ana başlık altında değerlendirmişlerdir. Bunlar; sahâhabenin mürseli, ikinci ve üçüncü neslin mürseli, her asırdaki adil kimselerin mürseli ve bir yönden mürsel bir yönden müsned olan haberlerdir (el-Cessâs, 1994, III, 145; es-Serahsî, ty., I, 363; el-Pezdevî, ty., I, 17; Abdülaziz el-Bahârî, 1997, III, 3).

Mürsel hadislerin delil olarak kullanılıp kullanılmayacağı hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. en-Nevevî'nin belirttiğine göre, hadisçilerin çoğunluğu, birçok fukaha ve usûlcüler nazarında mürsel zayıftır ve onunla ihticac olunmaz (İbn Hacer, ty., 55; Koçyiğit, 1967, 292).

İsa b. Eban mürsel haberleri belli şartlara bağlı olarak kabul edenlerdendir. Onun bu konudaki görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür:

1. Sahâbe'nin mürseli: İsa b. Ebân'a göre sahâbenin mürseli herhangi bir şarta bağlı olmaksızın makbuldür (Esmendî, 1992, 449; İbn Humam, ty., 344; Emir Padişah, ty., II, 102; Ensârî, 2002, II, 216). el-Cessâs'ın "Ashabımızın görüşü sahâbe ve tabiûnun mürsellerinin kabul edilmesidir." (el-Cessâs, 1994, III, 146) ifadesinden İsa b. Ebân'ın da sahâbe mürsellerini kabul ettiğini söyleyebiliriz.

2. İkinci ve üçüncü neslin mürselleri: İsa b. Ebân'a göre ikinci ve üçüncü asrın mürselleri yani tabiûn ve tebeu't-tabiûnin mürselleri, irsâl yapanlar âdil ve sika kimselerden hadis rivayet etmekle bilinen kimseler ise haberleri delil olarak kabul edilir ve onlarla amel edilir (el-Cessâs, 1994, III, 146; Ayrıca bkz. İbn Humam, ty., 344; Emir Padişah, ty., II, 102). Keşfu'l-Esrâr'da: "İkinci ve üçüncü asrın mürselleri bizim katımızda hüccettir. İsa b. Ebân'a göre mürsel müsneden daha üstündür." denilerek İsa b. Ebân'ın sahâbeden sonraki ikinci ve üçüncü asrın mürsellerini de hüccet olarak kabul ettiğini söylemektedir (Abdulaziz el-Buhârî, 1997, III, 5-6, el-Cessâs, 1994, III,145-146; es-Serahsî, ty., I, 360-363). Bazı kaynaklarda onun sadece sahâbe ve tabiûnun mürsellerini kabul ettiği söylene de (Esmendî, 1992, 449) diğer pek çok kaynakta ilk üç asrın mürsellerini kabul ettiği ifade edilmektedir (el-Cessâs, 1994, III, 146; es-Serahsî, ty., I, 360). Kanaatimizce doğru olan da budur.

Mürsel haberin müsned haberden daha üstün olduğu iddiası İsa b. Ebân'ı farklı kılan en önemli ayrıntıdır. Bu konuda *el-Mücmel ve'l-Müfesser* adlı eserinde "Bana göre mürsel haber müsned haberden daha kuvvetlidir." dediği rivayet edilir (el-Cessâs, 1994, III,146; es-Serahsî, ty., I, 361; Abdülaziz el-Buhârî, 1997, III, 8).

İsa b. Ebân ile aynı görüşte oldukları anlaşılan el-Pezdevî ve es-Serahsî, âdil râvilerin hadisin çokça tariki olup sıhhatinden emin oldukları zaman hadisi mürsel olarak naklettiklerini, ancak rivayeti sadece bir kişiden duyduklarında kesin bir şekilde emin olamadıkları için sorumluluğu hadisi neklettikleri râviye yüklemek için râvilerin isimlerini zikrettiklerini ifade etmişlerdir" (el-Pezdevî, ty., 173; es-Serahsî, ty., I, 361; Abdülaziz el-Buhârî, 1997, III, 4). Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrıntı vardır. Mürsil râvinin sika olması ve sika kişilerden rivayet etmekle bilinen bir râvi olması gerekir. Aksi takdirde sika/güvenilir olmayan bir râvinin rivayet etmiş olduğu mürsel haber müsned haberden daha kuvvetli olarak kabul edilemez. Çünkü sika olan bir râvi irsal yaparak "Rasulullah dedi ki" demez. Bu ifadeyi kullanması rivayet ettiği kişinin güvenilir olduğuna ve ona güvendiğine işaret eder (Ebu'l-Huseyn el-Basrî, 1965, II, 677). İsa b. Eban, mürsel haberin kabul edilebilmesi için irsal yapan râvinin sahâbe, tabiûn, tebe-i tabiûndan ya da sonraki tabakadan ise ilim ehlinden birisinin olması gerektiğini söyler (Ebu'l-Huseyn el-Basrî, 1965, II, 629-630). Aynı şekilde, râvilerin âdil olmaları gerektiği gibi kendileri gibi âdil olan râvilerden rivayet etmekle bilinmelerinin ve rivayet ettikleri râvilerin âdil olduklarını ifade etmelerinin de gerekli olduğunu ileri süren İsa b. Ebân mürsel haberin mutlak olarak her şartta müsned haberden daha evla olduğunu iddia etmez. İsa b. Ebân sahâbe ve tabiûn dönemindeki uygulamalardan örnekler vererek görüşlerini desteklemeye çalışır (el-Cessâs, 1994, III, 146; es-Serahsî, ty., I, 163).

3. İlk üç tabakadan sonraki neslin mürselleri konusunda İsa b. Ebân diğer Hanefî âlimlerinden farklı bir tutum sergiler ve irsal edenlerin ilmi ile meşhûr olan imamlardan olması durumunda mürsellerinin kabul edileceği aksi takdirde mürsel rivayetlerinde tevakkuf edileceği görüşünü benimser (es-Serahsî, 1994, I, 363).

7. Haberlerde Teâruz

Tearuz sözlükte "karşılaşmak, birbirine ters düşmek, çatışmak ve çelişki, artı-eksi gibi iki şeyin birbirine zıt olması" anlamlarına gelir (İbn Manzûr, 1119, VII, 165).

Usûlcülerin çoğunluğuna göre şer'î deliller arasında gerçek manada bir tearuzdan bahsedilemez (Şatîbî, ty., II, 317). Bu meyanda İsa b. Ebân'ın şu ifadeleri birbiriyle çelişen haberler karşısında hangi yolların takip edileceğini açıkça ifade etmektedir. İsa b. Ebân'ın bu konudaki görüşünü şu şekilde özetleyebiliriz:

“Birbirine zıt iki haber rivayet edilir ve insanlar sadece bunlardan birini kabul ederse bu nâsih olan haberdir. Eğer insanlar görüş ayrılığına düşmüşse bu haberler hakkında ictihad etmek ve asillara (mâruf sünnet ve Kur'an'a) en çok benzeyene uymak gerekir. Şayet bu haberlerin tarihleri bilinir ve uzlaştırılmaları da mümkün olmazsa sonraki öncekini nesheder. Eğer uzlaştırılması mümkünse bu yönde ictihad edilir. İnsanlar önceki habere göre hareket ediyor ve âlimlerin arasında bu meşhur, diğeri ise sadece şaz bir grup tarafından uygulanan âhâd bir hadis ise bakılır, önceki hadise uyanlar sonraki hadise uymayı caiz görüyorsa onun hakkında ictihad etmek caiz olur. Ama onlar sonraki hadise uyanları ayıplıyorlarsa çoğunluğun uyduğu hadise uymak gerekir. Çünkü burada nesih gerçekleşmiş olsaydı onlar önceki hadisi bilmez ve birinci ihtimalde olduğu gibi bu hadisin neshedildiği onların arasında yaygın şekilde bilinir ve ancak çok az kişi bundan habersiz kalırdı. Mesela, kurban etlerinin saklanması hakkında hem yasaklama hem de serbestlik getiren hadisler aynı derecede meşhur olmuştur. Kabir ziyareti, içki kapları ve mut'a evliliğinin yasaklanmasıyla ilgili hadisler de böyledir” (el-Cessâs, 1994, II, 289).

İsa b. Ebân'ın birbirlerine muhalif iki haberin arasındaki ihtilafın çeşitleri ve ihtilafın nasıl giderileceği konularındaki görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

7.1. Teâruz Çeşitleri

7.1.1. Yasaklama (hâzr) ifade eden haber ile mübahlık (ibaha) ifade eden haberin teâruzu

İsa b. Ebân'a göre, biri ibaha diğeri yasaklama ifade eden iki haberin teâruzu durumunda eğer birini diğerine tercih etmeye sevk edecek gerek sened ve gerekse usûl delilleri yönünden herhangi bir illet yoksa veya birinin diğerine göre öncelik durumu sözkonusu değilse ve birbirleriyle çelişki içerisinde iseler bu durumda her iki haber de terk edilir (el-Cessâs, 1994, II, 297-299; Ebû'l-Huseyn el-Basrî, 1965, II, 685).

İsa b. Ebân'a göre, aslı ibâha olan bir konuda, nakil açısından birbirine eşit olan biri yasak diğeri ise mübâh kılıcı iki haber gelirse bunlar birbirlerine zıt olup te'lif edilmeleri de mümkün değilse, böyle bir durumda her iki haber de düşer. Böylece o şeyin hükmü, bu haberler hiç gelmemiş gibi önceki aslı ibâhası üzere kalır. İsa b. Ebân'ın görüşünün gerekçesi, yasak ve ibâha bildiren haberlerden birinin diğerinden sonra gelmiş olma ihtimalinden dolayı, bu hükümlerden her birinin bir diğerini neshedebilecek olmasıdır.

7.1.2. Biri olumlu (müspet) diğeri olumsuzluk (menfilik) ifade eden iki haberin teâruzu

Bir konu hakkında biri müspet diğeri menfilik ifade eden iki haberin teâruzu durumunda bir önceki durumda olduğu gibi birbirlerine herhangi bir tercih üstünlükleri yoksa İsa b. Ebân yine bu tür haberlerin her ikisiyle de amel edilemez olduğunu ve sanki bu haberler yokmuş gibi davranılması gerektiği söylemiştir (el-Cessâs, 1994, III, 170; ed-Debûsî, 2001, 218).

İmam es-Serahsî *Usûl*'ünde konu ile ilgili olarak İsa b. Ebân'ın şöyle dediğini aktarır: *“Bir konuda biri müspet diğeri menfilik içeren iki haberin aralarında teâruz gerçekleşir. Çünkü nefy gerektiren haberle amel etmek ne kadar mümkünse ispat ifade eden haberle amel etmek de o derece mümkündür. Nefy ifade eden haberin râvisinin doğruluğuna (sıdkına) ne derece delil getirilebiliyorsa, aynı şekilde ispat ifade eden haberin râvisinin doğruluğuna da aynı şekilde delil getirilebilir. Dolayısıyla her ki haberde sakıt olur ve amel edilmez” (es-Serahsî, ty., II, 21; el-Pezdevî, ty., I, 204; Abdulaziz el-Buhârî, 1997, III, 148).*

7.1.3. Biri müsned diğeri mürsel olan iki haberin teâruzu

Biri müsned diğeri de mürsel olan iki haberin teâruzu durumunda hangisinin tercih edileceği, hangisine öncelik verilip amel edileceği hususunda âlimler ve mezhepler arasında farklı görüşler mevcuttur. Müsned haberin öncelikle dikkate alınıp amel edilmesi gereken hüccet olduğunu söyleyenler olduğu gibi (el-Amidî, ty., IV, 245) mürsel haberin öncelikli olması gerekir deyip mürsel haberle amel edenler de vardır (Abdulaziz el-Buhârî, 1997, IV, 2). İsa b. Ebân da bu tür iki haberin teâruzu durumunda, mürsel haberi müsned haberden daha kuvvetli gördüğü için öncelikli olarak mürsel haberi kabul edip onunla amel edilmesi ve o haberin kullanılması gerektiğini söylemiştir. O, teâruz durumunda iki haberden birini tercih etme noktasında birini diğerine tercih ettirecek herhangi bir delil veya ilave bir özellik olması durumunda tercihini kendince kuvvetli gördüğü hadisten yana kullanmaktadır. Dolayısıyla mürsel haber kendisine göre müsned haberden daha kuvvetli olduğu için böyle bir durumda mürsel haberi tercih etmektedir (el-Cessâs, 1994, III, 146; es-Serahsî, ty., I, 361).

7.2. Tercih Şekilleri

İsâ b. Ebân teâruz halindeki iki haberin hükmünü açıkladıktan sonra iki haberden birini diğerine tercih etmede bazı sebepler saymıştır. Bunlardan ilki insanların bu haberlerden birisi ile amel etmiş olmasıdır. Amel edilen haberin hükmünün sabit olup nâsih olduğuna, amel edilmeyen haberin –haber sahih olsa da- mensuh olduğuna delildir. İnsanlar bu iki haberle amel etme konusunda ihtilafa düşerlerse, ikisinden birini tespitite ictihad devreye girer demektir (el-Cessâs, 1994, III, 164).

Bu durumu İsâ b. Ebân daha detaylı bir şekilde şöyle izah etmeye çalışır: “Birbiriyle çelişkili iki haber rivâyet edildiği zaman, insanların çoğu hangisi ile amel etmişlerse o nâsihtir diğeri de mensuktur. Haberlerden biri diğerinden önce vârid oldu ise ve insanlar farklı uygulamalarda bulunuyorsa, bu durumda aralarında cem ve muvafakat mümkünse ictihat yoluyla cem edilir. Cem ve muvafakat mümkün değilse, ikincisi birincisini nesheder. Eğer birincisi, insanların amel ettiği ve ilim ehlinin muteber bulduğu ve ona dayandığı bir haber ise o zaman sonra gelen boş ve anlamsız olur ve onunla ancak insanlardan şaz⁸ olanlar (aykırı kimseler) amel eder, biz o zaman birincisi ile amel edenlere bakarız. Eğer ilkiyle amel eden insanlar diğeriyle amel edenleri kınamıyor ve onunla amel etmelerini caiz görüyorlarsa, kişinin kendi görüşüne göre ictihad yapması caizdir. Kendilerine muhalif amel edenleri kınıyorlarsa, bize göre insanların kendisiyle amel ettiği haber esastır. Çünkü insanların amel edenlerini kınadığı şâz haberi almak caiz değildir. İnsanların neshinden dolayı şâz haberle amel ettiği düşünülürse bu şu sebeple mümkün değildir. Müslümanlar hakkında ortaya çıkan ve onların amel ettikleri bir haber, daha sonra nesh olmuşsa neshinin de ortaya çıkması ve açıklanmış olması gerekirdi. Böylece insanların çok azı onunla şâz olarak amel etmiş olsun. Kurban etleri, bazı kaplardan içme, kabir ziyareti ve mut'a nikâhı gibi konuların neshinde olduğu gibi. Bu hükümler neshedildiği zaman onların nesh oldukları, hükümlerinin ilk olarak ortaya çıkması gibi ortaya çıkmıştır, bilinmiştir” (el-Cessâs, 1994, III, 165; I, 407-419).

İsâ b. Ebân, iki haberin teâruzu durumunda rivayetlerin çokluğunu da bir tercih sebebi olarak görmemekte ve bunun Hanefî mezhebinin genel görüşüne uygun olduğunu söylemektedir (el-Cessâs, 1994, III, 172-173).

8. Haberlerde Muhalefet

8.1. Sahâbenin Kendi Rivayetine Muhalefet Etmesi

İsâ b. Eban'a göre rivayetine muhalif amelde bulunan râvinin haberi ile amel etme konusunda dört durum söz konusudur (el-Cessâs, 1994, III, 203-204).

Birincisi; râvinin muhalefeti rivayetinden önce olması, haberin kendisine daha sonra ulaşmış olacağından dolayıdır ki böylesi bir durumda haber terk edilmez. Zira sahâbî kendisine haber geldikten sonra görüşünü değiştirmiş olması mümkündür. Haberi işitmeden önceki ameli ise kendi ictihadı olmuş olur. Haberi işitmesi ile birlikte ona muhalif davranmayı terk ettiğine hamledilir (el-Cessâs, 1994, III, 203).

İkincisi, rivayet mi yoksa rivayete muhalefetin mi daha önce olduğunun bilinmemesi durumudur ki, bu durumda bir önceki hüküm geçerlidir. Çünkü kesin bilginin bulunmadığı durumlarda hüsnü zanla amel edip olumlu yönde tercih yapmak daha uygun olacağından dolayı haber ile amel edilir (el-Cessâs, 1994, III, 203).

Konu ile ilgili olarak ortaya çıkan üçüncü ihtimal ise râvinin muhalefetinin haberi rivayet etmesinden sonra gerçekleşmesi halidir ki bu durumda da iki farklı uygulama söz konusu olabilir. Birincisinde haber öncelenir amel terkedilir, ikincisinde ise haber terk edilir amel delil olarak kabul edilir.

Eğer râvinin rivayet ettiği hadise muhalefeti, rivayet ettikten sonra ve mahalefet ettiğiinden de emin değilse, yani hadisin manası umum ifade edip, râvi umum manası ile değil de tahsis manası ile amel etmişse veya müşterek manalar içerdiği halde bu manalardan birisi ile amel etmiş ise bu durumda rivayete bir zarar gelmez ve âhâd haber ile amel edilir (el-Cessâs, 1994, III, 203). Râvinin rivayetine muhalefetinin tarihi, rivayetinden sonra olduğu bilinir ve bu muhalefet herhangi bir ihtimal içermeyip kesin ise o takdirde bu durum hadis için bir hüküm mahiyetinde olur ve hadis reddedilir (el-Cessâs, 1994, III, 203; es-Serahsî, ty., II, 7-9).

8.2. Sahâbenin Mahalefet Ettiği Haber

İsâ b. Ebân'ın haber-i vâhidle amel edilebilmesi için ileri sürdüğü şartlardan birisi de sahâbenin ileri gelenlerinin o habere muhalif olarak amel etmemiş olmasıdır. Zira sahâbenin ileri gelenlerinin bir rivayete muhalif davranması o haberin doğru olmadığı veya mensuh olduğu anlamına gelir. Çünkü sahâbenin Peygamber Efendimizin emrine veya fiiline bilerek muhalif davranması düşünülemez. Sahâbenin ileri

⁸ İsâ b. Ebân burada “şaz” ifadesini toplumun geneline aykırı olarak hareket eden azınlık bir grup anlamında kullanmaktadır.

gelenlerinin amelinin habere muhalif olması, râvi için bir cerh sebebi olarak görülür ve haberi ile amel edilmeyip, sahâbe imamlarının amelleri delil olarak alınır (es-Serahsî, ty., II,7).

İsâ b. Ebân, haberin kendisine ulaşmış olmasımükün olan sahibinin muhalefeti ile, haberin kenisine ulaşmamış olması mümkün olan sahibinin muhalefetini bir birinden farklı olarak değerlendirir (el-Cessâs, 1994, III, 204-207; ed-Debûsî, 2001, 203; es-Serahsî, ty., II,7,8).

İsâ b. Ebân'ın bu görüşüne bazı itirazlar yapılmıştır. Özellikle İmam eş-Şafîi'nin bu konudaki itirazları meşhurdur (Ünal, 2001, 170).

8.3. Ahâd Haber ve Kıyasa Muhalefet

Haber-i vâhidin kıyasa muhalefet etmesi durumunda hangisine öncelik verileceği konusunda gerek mezhepler arasında gerekse Hanefî mezhebinin kendi içinde farklı anlayışlar mevcuttur. Bunları üç başlık altında sınıflandırmak mümkündür. Birincisi, haberin muhalif olduğu kıyasa takdim edileceği görüşüdür. Ebû Hanîfe, Ebu'l-Hasen el-Kerhî, eş-Şafîi ve Ahmed b. Hanbel'in görüşleri bu yöndedir (Abdulaziz el-Buhârî, 1997, II, 558; Emir Padişah, ty., III, 116). İkincisi, kıyasın habere takdim edileceği görüşüdür ki, İmam Mâlik bu görüşü benimsemektedir (Karafi, 2004, 300; Abdulaziz el-Buhârî, 1997, II, 551). Üçüncüsü ise râvisinin fâkih olup olmamasına bağlı olarak bazen haberin kıyasa bezen de kıyasın habere tercih edilebileceğini benimseyen görüştür ki İsâ b. Ebân bu düşünceye sahiptir (el-Cessâs, 1994, III, 135; es-Serahsî, ty., I, 341; Abdulaziz el-Buhârî, 1997, II, 551).

Haber-i vâhidin kıyasa çelişmesi durumunda hangisine öncelik verileceği konusunda el-Cessâs, İsâ b. Ebân'ın şöyle dediğini aktarmaktadır:

"Ebû Hureyre'nin vehmi kesinleşmediği sürece rivayet ettiği hadisleri kabul edilir, çünkü o âdildir. Onun hadisi kıyasa ters, ma'ruf sünnete muhalif olmadığı sürece kabul edilir. Ancak Sahabe ve tabiûnun kabul edip reddetmedikleri istisnadır. Ebû Hureyre'nin hadisleri, hadis hıfzı ve rivayeti ile ma'ruf olan diğerlerinin mertebesinde de değildir. Çünkü insanlar onun hadisleri ile ilgili pek çok konuyu eleştirmiş ve hadisleri ile ilgili pek çok şeyde kuşkuya düşmüşlerdir." (el-Cessâs, 1994, III, 127).

Ebû'l-Hasen el-Basrî de konu ile ilgili olarak İsâ b. Ebân'dan şunları aktarır: *"Eğer haberin râvisi rivayetinde mütesahil değil de âdil ve zabıt biri ise haberi kabul edilir ve kıyas reddedilir. Ancak râvi bunun hilafına ise o zaman ictihadla konu olur. Zira sahabilerden Ebû Hureyre'nin rivayetlerini ictihadla reddedenler olmuştur"* (Ebu'l-Huseyin el-Basrî, 1965, II, 655). İsâ b. Ebân burada Ebû Hureyre üzerinden bir yorum getirmekte ve Ebû Hureyre'nin kıyasa muhalif olan rivayetlerinin kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Ancak bu tavır Ebû Hureyre'nin şahsına karşı alınmış bir tutum değil bir prensip gereğidir (el-Cessâs, 1994, III, 135-136).

İsâ b. Ebân; ahâd haberin kabul edilebilmesi için, kıyasa uygunluğu yeter şart görmeyip bunun yanında ma'rûf sünnete uygun olmasını, sahâbe ve tabiûnun bu rivayetle amel etme şartını da ileri sürmektedir. Bu görüşüne, sahâbe ve tabiûn tabakasından bazı âlimlerin uygulamalarını ve Ebû Hureyre'nin rivayetlerine karşı takındıkları tavrı delil olarak vermektedir. İsâ b. Ebân'ın görüşünü desteklemek için selefin uygulamalarından örnekler verir (el-Cessâs, 1994, III, 127; Serahsi, ty., I, 340).

Kıyasın, haber-i vâhide takdim edileceği yönünde ilk görüş belirtenin İsâ b. Ebân olduğu, ez-Zerkeşî (ö.794/1392), el-Bacî (ö. 474/1081), el-Kâ'kî (ö. 633/1235) ve daha pek çok usûlcü tarafından ifade edilmiştir. (ez-Zerkeşî,1988, IV,315; el-Bacî, 1987, 89; el-Kâ'kî, 2005, III, 673)

SONUÇ

İsâ b. Ebân, Hanefî mezhebi içinde -ilk dönem imamları istisna tutulursa- kendisinden sonraki âlimlerin fikir ve görüşlerine yön veren, sistematik usulün ilk kurucu fakihlerinden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca usûl alanındaki görüş ve eserleri ile Hanefî mezhebine önemli katkıları olan bir âlimdir.

İsâ b. Ebân'ı diğer usûlcülerden farklı kılan ve onlar için ilham kaynağı olmasını sağlayan fikirlerinden bazılarını şöylece sıralayabiliriz:

İsâ b. Ebân, haberi öncelikle kelamcıların tasnifi gibi ele alır. Bu bağlamda haberi; kesin doğru, kesin yalan ve doğru ya da yalan olma ihtimali olan haberler şeklinde üç kısma ayırır. Haberle ilgili bu ayrımı yaptıktan sonra da sünneti; mütevatir, meşhur ve ahâd olarak üç kısma ayırır. Genel kabul görmüş mütevatir tanımına uygun olarak yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir grubun verdiği haberi mütevatir olarak kabul eder ve zarurî bilgi gerektirdiğini söyler. Ancak İsâ b. Ebân, bir haberin mütevatir seviyesine çıkması için belirli sayıda râvinin olmasını zorunlu görmeyip sayı sınırlaması da yapmaz. Ona göre kişide zorunlu bilgi uyandıran haber, mütevatir haberdir.

İsâ b. Ebân meşhur haberi mütevatir konumuna ulaşamayan topluluk haberi olarak görür ve hükmü bakımından üç kategoriye ayırır. Meşhur habere muhalefet etmeyi bir küfür nedeni olarak görmez ve inkâr edeni de tekfir etmez. Keza, meşhur haberin ilm-i tuma'nine ifade ettiği görüşü de ilk olarak İsâ b. Ebân tarafından dile getirilmiştir. Ancak o, meşhur haberi yalnızca ravî sayısının çokluğu veya bir topluluğun rivayeti olarak görmeyip ilim ehli ve toplum tarafından "telakki bi'l-kabul" görmesini de şart koşar. Bu kavram İsâ b. Ebân'ın üzerinde önemle durduğu hususlardan birisidir. Çünkü ona göre, toplumun ve âlimlerin o haberle amel etmesi haberin sıhhati için tercihe şayan bir delildir.

İsa b. Ebân, sahâbenin amelinde aykırı olması durumunda haber-i vâhidle amel edilemeyeceğini savunur. Ona göre âhâd bir haberle amel edilebilmesi için; Kur'an'ın açık nassına, sahih ve sabit sünnet ile toplumun amelinde muhalif olmamasının yanında, umûm-ı belvâya ait bir konuda da varid olmamasını şart koşar.

Râvisi fakih olmayan haber-i vahidlerin kıyasla çelişmesi durumunda kıyasın tercih edileceğini ilk olarak ortaya atan kanaatimizce İsâ b. Ebân olmuştur. O, haberlerin tearuzu durumunda, Kur'an ve sünnete muvafık olanın delil olarak alınması ve diğerinin de mensuh olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.

İsâ b. Ebân, biri müspet diğeri menfi, biri yasak diğeri ibaha ifade eden iki haberin tearuzu durumunda haberleri tercih edecek herhangi bir karine yoksa mezhebin genel görüşünden farklı olarak herhangi bir tercih yapmayıp her ikisiyle de amel edilemeyeceğini ilk defa söyleyerek kendine özgü bir tavrı benimsemiştir.

Râvinin kendi rivayetine veya sahâbenin bir habere muhalefet etmesini haber için bir zayıflık olarak gören İsâ b. Ebân, bu tür haberlerle amel edilebilmesini bazı şartlara bağlamıştır. Mesela râvinin muhalefeti, rivayetinden önce ise rivayetle amel edilir, ameli dikkate alınmaz. Muhalefetin önce veya sonra mı olduğu bilinmediği durumlarda da haberle amel edilir. Ancak râvinin muhalefeti rivayetinden sonra ise şartlara bağlı olarak bazen haberi bazen de sahâbenin amelini tercih eder.

İsâ b. Ebân, sahâbenin mürselini koşulsuz olarak, iki ve üçüncü neslin mürsellerini de râvilerin adil ve zabt sahibi olmalarının yanında sika kimselerden rivayette buldukları bilinenler olduğu müddetçe kabul eder. Dördüncü neslin mürsellerini ise, râvilerinin önceki şartlara ek olarak ilim ehli olması durumunda kabul eder.

İsâ b. Ebân'ın tearuz durumunda bazı şartlarla birlikte mürsel haberi, müsned habere tercih etmesi ona has bir tutumdur. Zira ona göre bazı şartlara bağlı olarak mürsel haber, müsned haberden daha kuvvetli ve amel edilmeye daha uygundur.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz el-Buhârî, Ahmed b. Muhammed (1997). *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'-İslam el- Pezdevî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Alvânî, Tâhâ Feyyâz Cabîr (2000). *Usûlü Fıkıh İlminin Gelişim Süreci Üzerine Düşünceler*, çev. Selahattin Kıyıcı. *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, ss. 369-375.
- el-Amidî, Ebûl Hasan Seyfuddin Ali b. Muhammed b. Salim es-Sa'lebî (ty.). *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*. thk. Abdurrezzak 'Afîfî, Beyrut: Mektebetu'l-İslamî.
- Aslan, Bedri (2015) Semânî'nin Kevâtiu'l-Edille Adlı Kitabının Âhâd Haber Konusunda Debûsî'ye Yöneltiği Eleştiriler. *Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi (Artuklu Akademisi)*, S. 2, ss. 21-41
- Aslan, Nasi (2004). Hanefîlerin Umûmü'l-Belvâ ve Mâlikîlerin Amel-i Ehl-i Medîne İlkesi Bağlamında Haber-i Vâhid'ina Değeri Üzerine. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV, S. 2, ss.19-32.
- Aydın, Ahmet (2007). *İbnü's-Sââtî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Manevî İnkîtâ Kavramı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- el-Bacî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef (1987). *Kitabu'l-Minhac fi Tertibi'l-Hicâc*. thk. Abdulmecid et-Türki, Beyrut: Daru'l-Arabi'l-İslamî.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, (1992). *el-Camiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî (1994). *el-Fûsûl fi'l-Usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Nüşemî, Kuveyt: Vezaretu'l- Evkâf ve Şuûnî İslamiyye.
- Çakın, Kamil (1993). Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 237-262.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh Abdurrahmân (1992). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ed-Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ (2001). *Takvîmu'l-Edille fi Usûli'l-Fıkıh*. thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (1981). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sâbit (1981). *el-Âlim ve'l-Muteallim*. (İmam-ı Azâm'ın Beş eseri içinde), Çev. Mustafa Öz, İstanbul: Kalem Yayıncılık.
- Ebû'l-Huseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Mu'tezilî (1965). *Kitabu'l-Mu'temed fi Usûli'l- Fıkıh*. Dimaşk.
- Ebû Yusûf, Ya'kûb b. İbrâhim el-Ensârî (ty.). *er-Redd ala Siyer-i Ezoâf*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afganî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Emir Padişah, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî (ty.). *Teysîru't-Tahrîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ensârî, Abdul Ali Mmuhammed b. Nizameddin (2002). *Fevatihu'r-Rahmât bi Şerhi Muslimu's-Subût*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye.
- Erkmen, Sebahattin (2013). *Hanefî ve Şafîî Usûlcülerinin Sünnet Anlayışı (Debûsî ve Sem'ânî Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.

- Esmendi, Muhammed b. Abdulhamid (1992). *Bezlu'n-Nazâr fi'l-Usul*. Kahire: Mektebetu Daru't-Turas, 1992.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (1985). *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. E. Ziyâ el-Ömerî, Daru't-Taybe.
- Hansu, Hüseyin (2012). *Mutezile ve Hadis*, Ankara: Otto.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (2000). *Târîhu Bağdat ev Medînetu's-Selâm*. Beyrut: Dâru'l-Arabî'l-İslâmî.
- İbn Hacer, Ebi'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer Şihabuddin el-Askalanî eş-Şafîî (ty). *Nuhbetu'l-Fiker Şerhi*. (Hadis İstilahları Hakkında) Ter. Talat Koçyiğit, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- İbn Humam, Kemaleddin Muhammed b. Abdulvahid b. Abdulhamid es-Sivasî (ty.). *et-Tahrîr fi Usûli'l-Fikh*. Mısır: Mustafa Elbanî el-Halebî Matbaası.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyub b. Sa'id Şemsuddin (2001). *Muhtasarü's-Sevâiki'l- Mursel' alâ'l-Cehmiyyeti ve'l-Muatila*. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (1985). *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut.
- İbn Kutluboga, Ebu'l-Fidâ Zeynu'd-Dîn Kâsım (1992). *Tâcu't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. M. H. Ramazan Yusuf, Şama: Dâru'l-Kalem.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (1992). *es-Sünen*. thk. M. Fuâd Abduldâkî, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mekrem (1119). *Lisanu'l-Arab*. Kahire: Dâru'l- Mearif.
- İbnu'l-Cevzi, Cemaleddin Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (1992). *el-Muntâzâm fi Tarihi'l-Ümem ve'-Mulûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ ve Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye.
- İbnu'l-Esir el-Cezerî, Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (ty.). *el-Lübâb fi Tezhibi'l-Ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- el-Kâ'ki, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (2005). *Cami'ül Esrâr fi Şerhi'l-Menâr li'n-Neseft*. thk. Fazlurrahman Abdu'l-Çafur el-Afganî, Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz.
- Karafî, Ebû'l-Abbâs Şihabuddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Malîkî (2004). *Şerhu Tenkîhu'l-Fusûl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Kaya, Eyüp Said (2001). *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kevserî, Muhammed Zahid b. el-Hasen (1991). *Hanefî Fıkhının Esasları*. çev. Abdulkadir Şener, Cemal Sofuoğlu, Ankara: T.D.V. Yayınları.
- Kılıçer, M. Esad (1994). Ehl-i Re'y. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 10, ss. 520-524, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koçyiğit, Talat (1967). *Hadis İstilahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- el-Kuraşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed (1993). *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Hicr Yayınları.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccac (1992). *es-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- en-Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (2001). *es-Sunenu'l-Kubrâ*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref (ty.). *Tezhibu'l-Esmâ ve'l-Luğât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Öğüt, Salim (1994). Ehl-i Hadis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10, ss. 507-512, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özen, Şükrü (2000). İsa b. Ebân. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 22, ss. 480-481, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özmen, Ramazan (2008). İsa b. Ebân'ın Hayatı Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri İle İlgili Bazı Görüşleri. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 12, ss. 127-154.
- Özşenel, Mehmet (2015). *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları (Şeybânî Örneği)*. İstanbul: İfay Yayınları.
- el-Pezdevî, Fahrul İslam Ali b. Muhammed (ty.). *Usûlu'l-Pezdevî, (Kenzu'l-Vusûl ila Mağrifeti'l-Usûl)*. Karâçi: Mîr Muhammed Kütüphanesi Merkezi.
- er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Umer b. el-Huseyn (1992). *el-Mahsûl fi İlmi Usûli'l-Fikh*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- es-Saymerî, Ebû Abdullah Huseyn b. Ali (1985). *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashabihî*. Beyrut.
- es-Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar (1997). *Kavâtiu'l-Edille fi Usûli'l-Fikh*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şafîî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr (1981). *el-Ensâb*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Beyrut.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ty.). *Usûlu's-Serahsî*. thk. Ebû'l-Vefa el-Afganî, Haydarabat: İhya-i Me'arifi'l-Numaniyye.
- eş-Şafîî, Muhammed b. İdris (2005). *er-Risale*. çev. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şafîbî, Ebû İshak İbrahim b. Musâ el-Lahmî (ty.). *el-İtsam*. Mısır: el-Mektebetu't-ticariyyeti'l-kubrâ.
- eş-Şehrîstânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (1993). *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Emir Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr, Beyrut.
- Şimşek, Murat (2009). Hanefî Fakihlerin Haber Anlayışlarını Bir Göstergesi Olarak Nass Üzerine Ziyade Meselesi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 13, ss. 103-130.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sulemî (1992). *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- et-Türkmanî, Abdülmecid (2001). *Dirasatun fi Usûli'l-Hadis 'Ala Menheci'l-Hanefiyye*. Karâçi: Mektebetu's-Saade.
- Ünal, İsmail Hakkı (2001). *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (ty.). *Ahbâru'l-Kudât*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Yazıcı, Yunus (2018). *İsa b. Ebân'ın Hadis Sünnet Anlayışı*. Ankara: İlahiyat.
- Yiğit, Metin (2013). *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, İstanbul: İz Yayınları.
- Yücel, Ahmet (2012). *Hadis Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Mahmmmed b. Ahmed b. Osman (ty.). *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvi, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Mahmmmed b. Ahmed b. Osman (1983). *Siyeru A'lâmü'n-Nubelâ*. thk. Şu'ayb Arnavut, Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Mahmmmed b. Ahmed b. Osman (1993). *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.
- ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (1988) *el-Bahru'l-Muhîf fi Usûli'l-Fikh*. Kuveyt, Vezaretü'l-Evkâf ve Şuuni'l-İslamiyye.